OSNOVA

1. Předmět studia fonetiky a fonologie
2. Prozodie a suprasegmentální jednotky
3. Slabika
4. Takt a modulace
5. Distinktivní rysy a opozice
6. Artikulační fonetika
7. Akustická a auditivní fonetika
8. Přehled pravidel výslovnosti a pravopisu vokálů
9. Přehled pravidel výslovnosti a pravopisu konsonantů
10. Spojování konsonantů a asimilace, hranice slov v písmu
11. Členicí znaménka v pravopise češtiny
12. Pravopis velkých písmen
13. Psaní a výslovnost slov přejatých

PŘEDNÁŠKA 1 a 2

I. PŘEDMĚT STUDIA FONETIKY A FONOLOGIE, POJMY A FONETICKÉ DISCIPLÍNY

Použitá literatura:

Krčmová, M: *Fonetika a fonologie českého jazyka*... (novější vydání, např. OU: Ostrava 2008 aj., také v elektronické podobě; **klíčové skriptum nebo učebnice!**)

Dále např.:

Nový encyklopedický slovník češtiny (CzechEncy): https://www.czechency.org/slovnik (hesla FONETIKA, FONOLOGIE, FONÉMATIKA, FONÉM apod.)

Klimeš, L,: *Česká fonetika*. Pedagogická fakulta: Plzeň 1983

Mluvnice češtiny. I. Academia, Praha 1986

Palková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha 1997

Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku* (např. Praha 1972)

DISCIPLÍNY ZABÝVAJÍCÍ SE STUDIEM ŘEČI. ZVUKOVÁ STAVBA ČEŠTINY.

FUNGOVÁNÍ ŘEČI:

ostenze = ukázání předmětu, předvedení jevu…

- pouhá ostenze jako komunikační prostředek nestačila
- potřeba najít způsob, kterým by bylo možno přenášet informace „jednoduchými prostředky s dostačující přesností, a to i na větší vzdálenost“ (Krčmová 2008: 11)
- zvuková řeč = ideální komunikační prostředek

Cíl řeči: předat určitý obsah vědomí daného jedince komunikačnímu partnerovi. K předání informace slouží zvuky zastupující tyto obsahy. Relace jsou dány společenskou konvencí, která reflektuje:

- vztah mezi zvukem slova a myšleným obsahem
- způsob vyjádření vztahů mezi jednotlivými obsahovými prvky:
- pravidla tvorby vět/výpovědí a slov/lexikálních jednotek
- vztahy mezi větnými členy
- apod.

1. FONETIKA

- zabývá se pozorováním a popisem hlásek, zvuků (fonů) v mluvené řeči
- sleduje fyziologickou činnost mluvidel, výslovnost mluvčího a akustickou podstatu zvuku.
- jazykovědná disciplína zabývající se materiální stránkou zvukových výrazových prostředků jazyka (Krčmová).

Hláska (fon):

- charakter jednotky; hledisko akustické a systémové
- vztah k významu (bilaterální pojetí), popis hlásky
- segmentace - zvukový segment, výčet akustických a percepčních vlastností
- diferenční (distinktivní) rysy a hláska jako způsob reprezentace fonému (srov. dále),

varianty

Fonetika a její klasifikace:

Encyklopedický slovník češtiny uvádí jednotlivé oblasti fonetického výzkumu:

1. fyziologická f. – zabývá se produkcí a vývojem řeči správně tvořené i patologické
2. akustická f. – zkoumá akustickou podobu zvuku řeči atd.
3. auditivní f. – zkoumá percepční závažnost zvukových složek řeči pro řečovou komunikaci a v mezích možnosti i podmínky a postupy vnímání mluvené řeči
4. klinická f. – ta je orientována k problematice poruch řeči
5. pedofonetika – zabývá se vývojem dětské řeči
6. řečové technologie – směr založený na technickém modelování řeči
7. historická f.
8. aplikovaná f. – uvádí fonetické poznatky do praxe, např. ve výuce cizích jazyků

Lépe: přehled typů klasifikací

Obvyklé typy FONETICKÝCH KLASIFIKACÍ (v přehledu):

A. PODLE ZKOUMANÝCH OBLASTÍ:

Fonetika zkoumá základní a nejkonkrétnější výrazový plán jazyka - oblast zvuku –
ze 3 hledisek; lze hovořit o **fonetických vědách**:

1) fyziologicko-artikulačního typu - fonetika artikulační (nejblíže fyziologii, zabývá se tvorbou fónů artikulačními orgány, podle místa artikulace se poté - podle normy IPA/API /srov. dále/ konsonanty i vokály dělí do několika skupin)
2) auditivního typu - fonetika akustická (předmětem zkoumání je přenos zvuků, výsledný signál řeči)
3) akustického (též funkčního) typu: fonetika auditivní (zkoumá a hodnotí lidskou řeč sluchem)

- podrobněji ***k jednotlivým hlediskům:***

1) hledisko **fyziologicko-artikulační** (organogenetické)

- je pohledem na tvorbu signálu; z tohoto hlediska se fonetika zabývá mechanismem tvoření zvuků a jejich skupin a tvorbou prozodických složek souvislé řeči.
- výsledkem zkoumání je především popis tvoření jednotlivých hlásek a způsobů jejich spojování.

2) hledisko **akustické**
- je zaměřeno na rozbor vytvořeného signálu.
- předmětem zkoumání je výsledek výslovnostní práce mluvčího bez ohledu na to, jak ho bylo dosaženo (dříve splývala taková zkoumání s auditivními)
- akustická stránka dnes v popředí zájmu fonetiky (svých výsledků dosahuje pomocí přístrojů a speciálních programů) – avšak auditivní přístup není zapomenut, není ani nesprávný – i dnes je důležitým zdrojem informací o vnímané řeči a jejích vlastnostech
- existuje též příbuzné hledisko ***funkční*** - soustřeďuje pozornost fonetika především na složky zvuku, které jsou pro percepci nutné nebo závažné (v této oblasti se fonetika nejvíce stýká s fonologií)

3) zkoumání **auditivní** složky řeči
- má vazbu také na fyziologickou stránku: tj. jak poznání práce sluchového orgánu, tak i procesu identifikace slyšeného
- vede k porozumění

B. KLASIFIKACE FONETICKÝCH VĚD PODLE CÍLE VÝZKUMU:

Fonetika má různé zaměření i podle cíle, který sleduje:

fonetika obecná - zabývá se základními problémy utváření lidské řeči
fonetika speciální - sleduje zvukovou stavbu konkrétního jazyka; v ní se berou v úvahu všechny mluvené podoby určitého národního jazyka (v mluveném projevu spisovné a nespisovné prvky interferují daleko více než v textech psaných)
fonetika srovnávací - zabývá se porovnáváním zvukové stavby dvou různých jazyků nebo dialektů; její poznatky se využívají při výuce cizím jazykům
statická *a* ***synchronní*** - fonetika vycházející primárně od studia „parole“ - konkrétní skutečně pozorovatelné formy existence lidského jazyka

historická fonetika (diachronní, dynamická) - poznatky získané synchronním studiem řeči - lze vztáhnout i na vývoj jazyka (jeho změny byly změnami jeho reálného znění, ne vždy reflektovanými písmem)

Specifickými otázkami se zabývá:

sociofonetika - studium sociálně podmíněné diferenciace zvuku řeči

patofonetika - fonetická zkoumání patologické výslovnosti

pedofonetika - součást pedolingvistiky (nauky o vývoji a formování řeči dítěte), zcela zvláštní situace přináší studium zvuku řeči při zpěvu

aplikovaná fonetika (synchronní)

- uvádí fonetické poznatky do praxe (např. ve výuce cizích jazyků, při výchově kultivovaných veřejných mluvčích)
- **související disciplína**:

logopedie - pedagogická disciplina věnující se edukaci a nápravě řeči

2. FONOLOGIE (někdy *FONÉMIKA, FONÉMATIKA*)

Lingvistická věda; obd. jako fonetika zkoumá zvukovou stránku jazyka, ale zabývá se zvuky, které mají distinktivní – rozlišovací – funkci (z hlediska významu celku).

Hlavním zájmem fonologického zkoumání je **FONÉM:**

- nejmenší zvuková jednotka stavby jazyka schopná rozlišit význam (odlišují se tak pojmenování vzájemně; prvky v daném jazyce *významotvorné*- záměnou fonému se vytvoří nové slovo) … včetně tónu hlasu, rychlosti řeči, pečlivosti výslovnosti apod.
- má charakter jednotky; hledisko akustické a systémové
- sledujeme vztah k významu (bilaterální pojetí), popis na bázi fonému
- segmentace morfému; zvukový segment (ale v jazykové rovině, nikoliv z hlediska promluvy; tedy v rovině systému)
- projevy: kontrast, diferenční (distinktivní) rysy, určení zvukových charakteristik

FONÉM A ALOFON

Foném se může realizovat více způsoby (fóny).

Varianty jednoho fonému nazýváme ***ALOFONY*** (výslovnostní varianty ***fonémů***):

- např. *foném* /n/ x jeho realizace (*alofony*):

a) /*n*/ ve slově /*lano*/

b) /ŋ/ ve slově /*laŋko*/

Klasifikace alofonů:

❖ ***základní***:

➢ nesou maximum rozlišovacích vlastností

❖ ***poziční***:

➢ působí na ně hláskové okolí (např. před retozubnou souhláskou dojde k realizaci retozubného /*ɱ*/ ve slově /*traɱvaj*/)

➢ změny způsobené hláskovým okolím: ve většině jazyků obligatorní (závazné; např. v češtině asimilace znělosti).

❖ ***fakultativní*** (volitelné) jsou dány:

a) stylovou diferenciací jazyka

b) vlivem dialektu, regiolektu apod. (/*plagát*/ = /g/ alofonem /k/)

❖ ***individuální***:

➢ souvisí s typickou výslovností konkrétního člověka…

Typy fonémů:

- ***segmentální*** (ve vztahu k hláskám)
- ***suprasegmentální*** (zvukové jevy na vyšší úrovni; schopnost rozlišovat význam slov: *distinktivní jevy* (srov. dále); např. délka souhlásek, znělost, zaokrouhlenost, otevřenost, přednost, palatálnost, intonace, přízvuk, popř. tón apod.)

Významotvornost u **změny významu jazykových jednotek větších** má ale ***výpověď*** nebo ***výpovědní úsek*** (např. při změně oznamovací věty na otázku díky proměnám intonace apod.).

Klasifikace FONOLOGICKÝCH DISCIPLÍN (podle Krčmové):

❑ ***Obecná fonologie***: řeší obecné otázky identifikace fonémů a vztahů mezi nimi

❑ ***Srovnávací fonologie***: konfrontuje fonologické systémy různých jazyků, příbuzných i nepříbuzných, eventuelně v rámci jednoho národního jazyka systémy jeho různých variet

❑ ***Historická fonologie***: je součástí historické mluvnice jazyka, ve výkladech se prolíná s historickou fonetikou, neboť autoři často uvažují o zvukové reprezentaci abstraktních fonémů

3. MORFONOLOGIE

Vědní disciplína, která se zabývá fonologickou stavbou morfémů

- typ „spojení“ věd: fonologie a morfologie; základní jednotkou je tu morf
- důležité jsou hlásková alternace (střídání hlásek v jazykově příbuzných slovech)
- pomezí s ***morfologií***

MORFONÉM

- charakter jednotky; hledisko akustické a systémové
- podíl na struktuře morfému, popis na dané bázi
- segmentace – hodnocení zvukového segmentu ve vztahu k jiným segmentům (třída fonémů)
- substituce fonémů v rámci paradigmatu morfonému (varianty x variety)
- množina všech fonémů, které se při ohýbání a odvozování střídají na stejné pozici daného morfému (někdy: ***morfofoném***)
- Např. *<k/c>… <ruka x ruce>*

SHRNUTÍ VÝKLADU o elementárních zvukových jednotkách:

Cíl popisu:	**Vycházíme z hlediska:**	
	zvukového:	**jazykového:**
Segment, jeho vlastnosti v promluvě	Hláska	-
Celek systému, systémové vztahy	Foném	Morfoném

II. TEORIE KOMUNIKACE

– doplnit si samostatně!

III. TRANSKRIPCE – TRANSLITERACE – PRAVOPIS

(odlišení pojmů)

1. TRANSKRIPCE

- každý zvukový záznam je komplexní, časový průběh brání analýze a srovnávání
- pro záznam zvukové řeči - různé typy transkripce
- v různé míře ruší pravopisnou konvenci a odráží znění řeči

1.1 ***fonetická transkripce***:

1888 … IPA (International Phonetic Association) /API (Association Phonétique Internationale)

➢ ***systémy***:

- analytické a syntetické
- (ne)alfabetické
- ***typy:***
- zjednodušené typy
- vědecká transkripce

1.2 ***jiné typy transkripce*** (běžně) mluvené (souvislé) řeči, modulace apod.:

➢ ***transkripce fonologická, morfonologická, „kolokační", folkloristická***…

2. TRANSLITERACE

Odlišovat od pojmu transkripce!!!

Převod písma užívajícího jistých znaků do písma jiného, tzn. z jednoho grafického záznamu do druhého (transfer mezi kódy; u nás nejčastěji používá mezi azbukou a latinkou, řeckým písmem a latinkou):

➢ písmeno za písmeno (nezávisle na výslovnosti); hlavně v bibliografii

➢ pro běžnou praxi platí zjednodušené zásady transliterace (viz nejnovější vydání Akademických pravidel českého pravopisu; souborně: https://prirucka.ujc.cas.cz/)

3. PRAVOPIS (ORTOGRAFIE)

- kodifikovaná norma spisovné transkripce v češtině

• viz jinde: *úzus, norma, kodifikace* (samostatný výklad později)

IV. KLASIFIKACE HLÁSEK

- obvykle dělíme na samohlásky (vokály) a souhlásky (konsonanty)

Tvoření hlásek:

- při tvorbě samohlásek je zřetelná snaha ponechat dutinu ústní co nejvíce volnou (akustickým důsledkem je *tón*)
- při tvoření souhlásek se do cesty výdechovému proudu staví nějaká překážka (akustickým důsledkem je *šum*).

Samohlásky (vokály):

- na rozdíl od souhlásek mohou tvořit slabiky (jsou jádrem vyznění slabiky, nositelkami tónové kvality a estetického vyznění mluveného slova vůbec)
- výslovnost samohlásek je v současných mluvených projevech značně rozkolísaná
- v češtině 5 základních forem samohlásek: *a, e, i, o, u*
- liší se *kvalitou* (*a-e*, *i-o* aj.) a *kvantitou* (*a-á, e-é…*)
- v porovnání s jinými jazyky je tvoření normativních podob českých samohlásek poměrně neutrální – jejich artikulace není ani příliš otevřená, ani příliš zavřená
- nejdůležitější je poloha a pohyb jazyka (srov. „český model“ samohláskového trojúhelníku – rozdělení samohlásek podle pohybu jazyka ve směru svislém a vodorovném)

Pohyb jazyka ve směru svislém	Pohyb jazyka ve směru vodorovném		
	Přední	střední	zadní
Vysoké	í i		ú u
středové	é e		ó o
Nízké		á a	

Od samohlásek [a], [á] „vybíhají“ dvě řady dalších samohlásek: **přední** (také tzv. palatální, předopatrové) a **zadní** (tzv. velární, zadopatrové).

Při samohláskách přední řady [a-e-i] a [á-í-é] se jazyk posunuje k u p ř e d u a zároveň vzhůru k paterní klenbě. Při tvoření samohlásek tzv. zadní řady [a-o-u] a [á-ó-ú] se jazyk posunuje také vzhůru, ale d o z a d u a vzdaluje se od přední části paterní klenby.

Podle postavení rtů rozlišujeme samohlásky **zaokrouhlené** [o-u] a [ó-ú] a **nezaokrouhlené** [a-e-i] a [á-é-í]. U českých samohlásek však není účast rtů příliš výrazná.

Odchylky v kvalitě samohlásek

Samohlásky v češtině jsou v zásadě neutrální z hlediska otevřenosti a zavřenosti, jejich kvalita by neměla kolísat vzhledem k délce, souhláskovému okolí, ani umístění ve slově. Norma toleruje jen mírné rozdíly mezi českou a moravskou variantou výslovnosti. Zejména otevřená výslovnost má negativní vliv na srozumitelnost i styl projevu.

Široké či širší, otevřené samohlásky:

- v současnosti se setkáváme s výraznými odchylkami od normativních podob samohlásek předních [i-í] a [e-é] - směrem k jejich větší otevřenosti (např. vím [vém], film [felm], lidový [ledoví], plyn [plen], Slovinsko [slovensko])
- podobně i samohlásky [e-é] se kvalitativně blíží [a-á] (např. této [táto], otevři [otavři], léto [láto])
- zadní [o] se blíží znění samohlásky [a] (např. proč [prač] někdy i jako [práč], prosim [prasim])

Takže se (v různém stupni) blíží i→e; u→o; e→a; o→a. (kdo, co = *gdo^{a} co^{a}*, prosím, závodu = *pro^{a}sim, závodu*)

- dále **teorie správné výslovnosti** (**ortoepie**)

Úzké a zavřené samohlásky:

- poněkud užší (zavřená) výslovnost samohlásek (obvykle u nářečí)
- např. [á] se zvukově blíží [é] (Klatovsko, Chodsko);
- obd. *e-i* nebo *o-u*; užší podoba [e-é], [o],
- rozdíl výslovnosti [i-í]

V češtině tvoří výjimku tzv. **slabikotvorné (sylabotonické) souhlásky (*sonory, sonanty*)**, které se mnohdy chovají jako vokály: *r, l,* ojediněle *m* – např. krk, vlk (sedm)...

Odchylky v kvantitě samohlásek

Kvantita (délka) samohlásek v češtině (*česká funkční kvantita*) rozlišuje význam slova (může mít rozhodující vliv na význam slova a může od sebe slova odlišovat; např. *rada – ráda, sama – samá, žila – žíla* atd.) a značí se v písmu.
Kodifikace žádá dodržení základní podoby slova, všechny druhy odchylek v délce samohlásek jsou nesprávné.
Odchylky (krácení nebo dloužení) vznikají v závislosti na stylu a tempu projevu nebo jsou projevem nářečí; značíme i krátkost [*ă*] a „polodélky".
Ke značení v editoru a na internetu (podle zásad Fonetického ústavu FF UK v Praze): https://fonetika.ff.cuni.cz/o-fonetice/foneticka-transkripce/transkripce-v-editoru-a-na-internetu/

Souhlásky (konsonanty):

Přesná výslovnost souhlásek je základní oporou srozumitelnosti řeči.

Klasifikace souhlásek:

1. Podle způsobu artikulace (tvoření):

Podstatou artikulace souhlásek je *vytvoření překážky*, tj. závěru v dutinách nad hrtanem

- úplná překážka → souhlásky ***závěrové*** (okluzivy, *podle dojmu*: ražené, explozivy)**;** úplné zastavení dechového proudu (např. obouretné/ bilabiální *p, b, m*)
- relativní překážka – vytvoří se úžina → souhlásky ***úžinové*** (konstriktivy, *podle dojmu*: třené, frikativy); cesta výdechového proudu je pouze zúžená, např.:
  - retozubné/ labiodentální souhlásky (*f, v*)
  - sykavky (sibilanty):
  - ostré (*s, z*)
  - tupé (*š, ž*)

- oslabený závěr v samém počátku artikulace, který se postupně uvolňuje v úžinu → ***polozávěrové*** souhlásky, semiokluzivy; polosykavky (*podle dojmu* polotřené - afrikáty): např. neznělé souhlásky */c/, /č/* (příbuzné se sykavkami a se závěrovou souhláskou *t*; proces ***asibilace***), v běžné mluvě znělé /ʒ/ a /ǯ/…

2. Podle místa artikulace (tvoření):
(pro české podmínky):

1. retoretné (obouretné, bilabiály n. labiály) *p, b, m*
2. retozubné (labiodentály) *f, v*
3. dásňové (zubodásňové, alveoláry n. alveodentály) *t, d, a, s, z, š, ž, c, l, r, ř... n*
4. tvrdopatrové (předopatrové, palatály) *ť, ď, ň, j*
5. měkkopatrové (zadopatrové, veláry) *k, g, ch*
6. hrtanové (laryngály, glotály) *h* (někdy se chápe jako hláska také ráz; v češtině nikoliv)

Ráz v češtině (*hlasivková explozíva, hlasivkový předraz*):
- zvláštní začátek výslovnosti, obvykle před samohláskou (tak v češtině) po pauze na začátku slova nebo uvnitř slova po předponě (tvrdý hlasový začátek; pevnější sevření hlasivek na začátku samohlásky, které se z hlediska sluchové percepce projevuje jako zřetelnější oddělení samohlásky od předcházející slabiky)
- v češtině se vytváří automaticky po pauze; jinak je jeho výskyt většinou fakultativní (*viděl oknem = viďel?oknem* i *viďel oknem*)
- za normativní se pokládá i výslovnost po neslabičných předložkách *k, s, z, v*
- rázu je doporučeno užívat (v rámci kodifikace) v určitých případech (dále viz výklad ***ortoepických zásad*** - později)

Na užití rázu závisí znělost nebo neznělost koncové souhlásky (párové) předcházejícího slova.

3. Souhlásky lze také klasifikovat **podle účasti artikulačních orgánů** – jeden je vždy aktivnější než ostatní (jde především o souhru rtů, jazyka a hlasivek):
- rty jsou aktivní při tvoření retních *p, b, m* a retozubných souhlásek *f, v* – podle místa artikulace ***labiální***
- hlasivky jsou plně v činnosti při tvoření hrtanové souhlásky *h*, popř. *rázu* – podle místa artikulace ***glotální***

- na artikulaci všech ostatních souhlásek se s plnou aktivitou podílí jazyk (→ ***jazyčné*** souhlásky) – ***lingvální***
- apod.
- ***základní klasifikace:*** podle prostoru, kde se hláska artikuluje: ***orální (ústní) x nazální (nosové)***

4. **Podle účasti hlasu** rozdělujeme ještě souhlásky ***znělé*** (např. *b, d, ď*, z … aj.) a ***neznělé*** (např. *p, t, ť, s* … aj.).

PŘEDNÁŠKA 3 a 4

Literatura:

Nový encyklopedický slovník češtiny (CzechEncy): https://www.czechency.org/slovnik
KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana, eds. *Encyklopedický slovník češtiny*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002
KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka. *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008
KRČMOVÁ, Marie. *Fonetika a fonologie* [online]. 2008. Dostupné z: <http://is.muni.cz/do/rect/el/estud/ff/js08/fonetika/ucebnice/index.html
PALKOVÁ, Zdena: *Fonetika a fonologie češtiny. Praha …*

I. ZVUKOVÉ PROSTŘEDKY SOUVISLÉHO PROJEVU (SOUVISLÉ ŘEČI)

Nejvyšší jednotka mluvního aktu je **promluva**, která se skládá z **vět/výpovědí** - nejmenších promluvových celků uzavřených po stránce významové a intonační.
Věty/výpovědi se dále člení ve **větné úseky** (*kóla*). Tato ***kóla*** jsou vymezována a určována po zvukové stránce ***pauzou*** a dalšími intonačními prostředky (***větný přízvuk, melodie*** apod.).
Složkami, z nichž je vybudován větný úsek, jsou tzv. **přízvukové takty,** vymezovány především **slovním přízvukem.**
Nejmenší jednotkou řeči je **slabika**.

REALIZACE DÍLČÍCH ZVUKOVÝCH PROSTŘEDKŮ V SOUVISLÉ ŘEČI (V PŘEHLEDU):

PŘÍZVUK

(někdy: ***akcent***; v anglosaském prostředí ***accent*** = ***dynamické*** či ***melodické*** zvýraznění slabiky**,** slabičný přízvuk/ důraz**; *stress*** = přízvuk/ důraz spíše ***dynamický, pitch*** = výška, tón = ale nikoliv nezávislý jako v „tonálních“ jazycích)**:**

- jako suprasegmentální jev začleněn mezi ortoepická pravidla
- určitá „převaha“ jedné slabiky nad sousední
- ***další klasifikace*** odlišuje přízvuk ***hlavní*** a ***vedlejší***, ***dynamický*** a ***melodický*** apod.

- projevuje se:

a) větší artikulační silou (např. u češtiny, ruštiny, němčiny):

- přízvuk důrazový, dynamický (srov. dále)
- vzniká zesílením výdechového proudu (hlasivky se více rozechvějí: čím více se hlasivky chvějí tím je tón vyšší, hlas silnější a artikulace výraznější)

b) zvláštním průběhem tónu přízvučné slabiky (např. srbochorvatština, čínština...):

- přízvuk ***melodický, tónový*** nebo ***intonační***… (srov. dále)

SLOVNÍ PŘÍZVUK

- v češtině je vždy na první slabice
- některá krátká slova přízvuk nemají a opírají se o přízvučné slovo, které předchází (*příklonky, enklitika*) nebo následuje (*předklonky, proklitika*; srov. dále)
- odchylkou jsou jednoslabičné (bez, do, ke, na, nad, od, pod) a dvouslabičné (ode, nade) předložky, které vyslovujeme jako přízvučné (následující slovo přízvuk ztrácí a přiklání se k předložce a vytváří jeden přízvukový celek = *takt*)
- v předložkovém spojení váže na sebe první slabiku
- pokud je slovo delší, pak přízvuk na předložku nutně nepřechází
- vzniká tedy hlasitějším vyslovením některé slabiky nebo taktu

Podle postavení a významu v „promluvovém slově“:

a) **hlavní (slovní) přízvuk:**

- nejsilnější přízvuk ve slově; v češtině signalizuje začátek taktu nebo slova (vždy na první slabice slova nebo taktu)…
- hlavní přízvuk je někdy nazýván slovním
- v češtině stálý; dochází k zesílení výslovnosti: jde o přízvuk ***dynamický*** **(**čeština tudíž patří k jazykům s dynamickým přízvukem.
- průvodním znakem jsou i rozdíly v tónové výšce, které jsou v některých jiných jazycích znakem hlavním (potom mluvíme o přízvuku tónovém neboli ***melodickém***).

b) **vedlejší přízvuk:**

- slabší než přízvuk hlavní
- nemusí být ve slově vždy (použití není závazné), zatímco hlavní ano
- vedlejších přízvuků může být ve slově více, ale hlavní jen jeden

➢ častý u slov:

- víceslabičných: hlavní přízvuk na první složce slova, vedlejší na další složce… na slabikách lichých (ːnejstaːrostliːvyješí) nebo na předposlední slabice (ːzaznamenáːvaní)
- složených (ːzeměːdělský). akusticky tak signalizuje začátek druhé části složeniny a usnadňuje posluchači orientaci v promluvě
- u typů souřadně spojených, recipročních (apod.; např. ´česko-´ruský): hlavní přízvuk na obou složkách
- častý zvláště při pomalé výslovnosti, slouží k větší přehlednosti mluvy a brání tzv. polykání koncových slabik (ːpracoːval jsem, 'ustaːnovení).

Původně panovala v názoru na ***vedlejší přízvuk*** značná nejednotnost…

POSTAVENÍ PŘEDLOŽEK

➢ Jednoslabičná předložka má hlavní přízvuk a slovo, s nímž se spojuje, se k ní přiklání (ːpo Labi, ːna východě, ːke škole). V autentických mluvených projevech, při nichž mluvčí usiluje o co největší srozumitelnost, lze sledovat posuny přízvuku z jednoslabičné předložky na následující slovo, a to v těchto případech:

- po předložce následuje velmi dlouhé slovo (na ːnejnenápadnějším ːmístě);
- po předložce následuje nesklonné slovo, např. příslovce (na ːvelmi ːnenápadném ːmístě);
- při silném zdůraznění slova po předložce (ːzůstanete na ːtomto místě).

V uvedených případech je však možná i výslovnost s přízvukem na předložce.

➢ Neslabičné předložky *s, z, v, k*, se vyslovují se slovem, k němuž náleží, jako jedno slovo (přízvuk samy nemohou mít, poněvadž netvoří slabiku). Stanou-li se slabičnými (*se, ze, ve, ke*), přízvuk mají.

➢ Rozšíří-li se jednoslabičné předložky o *-e* (*od - ode, nad - nade, pod - pode, bez - beze*), hlavní přízvuk na nich zůstává a následující slovo se k nim přiklání (ːode mne, ːnade všechno aj.).

➢ Dvojslabičné předložky (*mimo, mezi, kromě, skrze, podle*) i jejich zkrácené podoby (*krom, kol, skrz*) a předložky *dle, zpod* nemívají hlavní přízvuk (*mezi ːstromy, skrz ːřad, dle*

ːpředpisu). Mohou mít hlavní přízvuk tehdy, když na ně klademe důraz (ːkromě tebe). Hlavní přízvuk mají obvykle předložky primární (vlastní), sekundární (nevlastní) ho nemívají.

PŘÍKLONKY A **PŘEDKLONKY**

(srov. též dále výklad k pojetí ***taktu***):

PŘÍKLONKA (***enklitikon***):

- nepřízvučné slovo (v proudu řečí nemívá) přízvuk, které následuje po slově přízvučném a tvoří s ním jeden takt (srov. dále); jednoslabičné slovo bez (zvýrazněného) přízvuku
- obvykle:
  - zvláštní krátké tvary osobních zájmen (*my, mě, ti, si, tě, se, mu, ho*; ve spojení: *najedl se*).
  - jednoslabičné tvary slovesa být: součást složených slovesných tvarů (*by, bych, bychom, byste, jsem* aj. ... *šel jsem*)
  - jednoslabičné spojky (např. spojka *však*, která bývá často umisťována na druhém místě ve větě, jak je to obvykle u příklonek pravidlem), příslovce (*přišel tam*) aj. …
- připojují se tedy:
  - k přízvučnému slovu, které jim předchází (ːmyl_jsem_se, ːpřál_bych_mu ːzdraví);
- příklonná slova mohou mít za jistých podmínek i přízvuk hlavní, např. ːKdo to je? x Kdo ːje to? ːTo je můj ːpřítel. x To ːje pravda.

PŘEDKLONKA (***proklitikon***):

- nepřízvučné slovo, které následuje po pauze a předchází přízvučnému slovu (řidčeji: např. *můj bratr, pět korun*)
- sem náleží i nepřízvučné předložky)
- s následujícím slovem tvoří jeden přízvučný celek (ːpo Vltavě i_ːpo Labi, mezi_ːotcem_a_ːmatkou, čekal, že_ːpřijde ːvčas)...

VĚTNÝ PŘÍZVUK

- nejsilnější přízvuk v ***kólu*** (srov. také výklad dále) nebo v kratší větě; některé slovo vyniká ve větě nad ostatními

- zesílení intenzity se projevuje pouze na přízvučné slabice, ne na celém slově...
- v oznamovací větě bývá významové jádro na konci věty
- mění-li se postoj mluvčího (radost, obdiv, rozhořčení), pak je přízvuk na jiném místě
- má vliv i na význam sdělení

Je-li věta rozvitější, může mít dva i více větných přízvuků; rozhoduje o tom míra rozvitosti a mluvní tempo. Větných přízvuků může být tolik, kolik je ve větě větných úseků (kól).

V psaných projevech se větný přízvuk většinou graficky neoznačuje. Při čtení s ním počítáme na konci věty (větného úseku), a proto musíme při čtení cizího textu dávat pozor na věty citové, na přirovnání, vytýkání, důrazy apod.

Neobvyklé užití přízvuku:

Někdy klademe větný přízvuk i na jiné místo ve větě, a to:

- při mimořádném zdůraznění některého slova nebo v těch případech, když ho klademe do protikladu s jiným slovem ve větě (*Rozhoduje nejen <u>na</u>dání, ale i <u>vů</u>le a <u>vy</u>trvalost.*);
- ve větách citově zabarvených (emocionálních a expresivních), v nichž bývá větný přízvuk na začátku věty (*<u>Pě</u>kně jste to provedli, <u>jen</u> co je pravda!*).
- při neobvyklém pořádku slov, zejména při inversi: *pro ’potomků ’budoucích ’paměť*.
- při silném důrazu na slově před předložkou (*’’Kolik za to*?)
- v ustálených frazémech a parémiích (*’’Host do domu — ’’Bůh do domu*).

(srov. také ***aktuální/ kontextové členění větné***; např. *Příruční mluvnice češtiny*)

HODNOCENÍ PŘÍZVUKU VE VZTAHU K FLEXI A LEXIKONU

- ***stálý přízvuk*:**
  - při ohýbání slova nemění svou polohu

- ***pohyblivý přízvuk*:**
  - při ohýbání může měnit svou polohu (tvary téhož slova mají přízvuk na různých slabikách)

❖ ***volný přízvuk***

➢ je slovotvorný (např. v ruštině; „učíme se mu“ u každého slova; např. v ruštině)

➢ je „různomístný“; tj. není vázán na určitou slabiku jako v češtině

Další prostředky:

DŮRAZ

Nápadné zesílení slovního přízvuku označujeme jako **důraz** (někdy označení v textu ∷).
Vyjadřuje subjektivní postoj mluvčího k obsahu sdělení, neboť zesílením přízvučné slabiky upozorňuje na obsahovou závažnost příslušné části promluvy nebo celé věty.
Důrazové slovo stojí obyčejně na konci věty. Silněji zdůrazníme, posuneme-li důraz dopředu k začátku věty (*Šlo mu hlavně o ty peníze*. x *O ty peníze mu hlavně šlo*.).
Důraz však může být položen i na ta slova, která za normálních okolností nejsou nositeli slovního přízvuku.
Můžeme zdůraznit kterýkoli výraz ve větě bez ohledu na jeho postavení.

➢ V psaném projevu se někdy zdůraznění vyznačí odlišným typem písma, podtržením nebo proložením.

EMFÁZE („citově zabarvený“ důraz)

Zvláštním důrazem je ***důraz citový*** (emfáze).
Mluvčí chce upozornit nejen na závažnost obsahovou, ale i na vlastní citový vztah ke sdělované skutečnosti.
Emfatické projevy vznikají obvykle při značném citovém rozrušení mluvčího, proto je výpověď mnohdy velmi krátká a neúplná.
Z akustického hlediska dochází k posunu tónové hladiny projevu směrem nahoru, např. *To je* ∷*fan-tas-tic-kéé*! ∷*Góóól*!

II. FONOLOGICKÉ JEVY JAKO SUPRASEGMENTÁLNÍ JEDNOTKY, PROZODICKÉ JEVY

- realizují se v rámci slabiky, slova nebo výpovědi, tedy až v rámci určitého řetězce segmentálních fonémů
- jsou nelineární, jelikož nevytvářejí posloupnost jednotek stejného typu
- jsou založeny na relevantních proměnách zvukových vlastností řetězce fonémů, jejichž realizací jsou prozodické vlastnosti řeči

1. PROZODÉM

- jednotka založena na logicky privativním protikladu (viz výklad dále) využití prozodických vlastností - síly, kvantity, tónu apod.
- v úseku mezi předěly (srov. výklad k fonologii; rozumějte: v jednom fonologickém slově) bývá jen jeden ***prozodém***
- na úrovni fonetiky se prozodém vytváří tak, že jedna ze slabik úseku má prozodické vlastnosti ve vetší míře než jiné slabiky-) má tedy příznak X ostatní jsou bezpříznakové

- realizací prozodému ve fonetice je **slovní přízvuk** (srov. např. výše)

- zvláštní typ prozodému je **kvantita**
- v české fonetice je založena na protikladu – dlouhá kvantita- nedlouhá kvantita, akusticky je protiklad založen na délce trvání akustického signálu, artikulačně je dán trváním tvoření; např. *dal x dál, byt x být, krutá x krůta*

2. INTONÉM

- další fonologický jev: struktura, která podává informaci o ukončenosti, neukončenosti vyjádření a o způsobu výpovědi
- základní složkou jsou především změny výšky hlasu - na úrovni fonetiky se realizují jako melodie řeči
- ***intonémy*** se většinou objevují na několika po sobě jdoucích slabikách, mohou být však i ve slabice jediné
- uvnitř intonému klesá dynamika a prodlužuje se jeho závěrečná slabika

3. MELODÉM

- distinktivní vlastnost promluvy; označuje rozdílný melodický průběh
- srov. také ***melodie, modulace, tónový průběh, intonace*** (též dále)

4. EXPRESÍVNÍ PŘÍZNAKY

- zvláštní složky suprasegmentálních jevů
- podávají informaci o expresivitě sdělení
- expresivita se vyjadřuje fonickými prostředky jazyka: obměnou artikulace, intonací, členěním a tempem promluvy, nezvyklými hláskovými kombinacemi, ale i jinými jazykovými prostředky- lexikální, morfologické, syntaktické (srov. také dále)

5. METRICKÉ STOPY

- základní stavební jednotka metrických schémat; rytmická jednotka verše
- zastoupení dvou složek (tzv. lehká a těžká doba):
- **těžká doba (these)** - nese metrickou prominenci
- **lehká doba (arse)** - metricky nedůrazná
- vazba přízvuku k první slabice slova má za následek vznik rytmického spádu **sestupného**, **vzestupného** a **obstupného** (srov. též výše výklad o taktu)
- sestupné stopy - **trochej, daktyl** (přízvuk na začátku taktu)
- vzestupné stopy - **jamb, anapest** (přízvuk na konci taktu)
- obstupné stopy - **amfibrach** (přízvuk uvnitř taktu)

6. VĚTNÁ (VÝPOVĚDNÍ, PROMLUVOVÁ, PAROLOVÁ, PERFORMATIVNÍ) INTONACE[1]

Způsob melodického a současně silového průběhu výpovědního celku

- nositelem proměn silových i výškových charakteristik je tu slabika (především slabičné jádro)
- v jazyce rozumíme intonací ***ustálený model kombinace síly a výšky hlasu, který signalizuje hranice řečových celků***
- zvukový průběh intonace má mnoho obměn; vyjadřuje:
- (ne)ukončenost výpovědi či jejího úseku (***delimitativní funkce intonace***)
- významové odstíny, např. různou komunikační funkci výpovědi stejného lexikálního obsazení (***distinktivní funkce intonace***)
- průběh intonace může být projevem emotivního stavu a postoje mluvčího

6.1 FUNKCE INTONACE

- ***delimitativní***: plní kterýkoli z typů intonace
- ***distinktivní*** (tj. funkci suprasegmentálního fonému): specifický průběh intonace v rámci výpovědi nebo jiného úseku, na němž se podílejí jak proměny hlasové síly, tak změny výšky (mluvíme pak o ***intonému***; srov. výše)

- proměny hlasu v intonému se realizují postupně ***od místa větného přízvuku***, které se stává **intonačním centrem** výpovědi; podstatná pro průběh intonace je tu přízvučná slabika jádra výpovědi nebo výpovědního úseku (ve fonetice obvykle právě intonační centrum); v relaci k této slabice pak dochází k vlastnímu intonačnímu průběhu…
- V jazycích se silným přízvukem a redukcí nepřízvučných slabik (např. v ruštině) se podstatná část výškových proměn soustřeďuje právě do této slabiky. Intonační schéma končí hranicí výpovědního úseku nebo celé výpovědi.
- projevy hlasové výšky, kterými se *intonémy* liší, se označují termínem ***melodém*** (srov. výše).

- základy melodému se mohou v češtině plně realizovat v průběhu tří slabik, avšak dostačuje i jediná slabika, pokud je koncové slovo nesoucí intonační centrum jednoslabičné

[1] Termínu **intonace** se v lingvistické literatuře užívá také při charakteristice tónových jazyků (čínština, vietnamština, viz výše), kde se různé jednoslabičné pojmenovávací jednotky skládají z týchž řetězců hlásek a liší se pouze průběhem tónu. Celkově je termín intonace zatížen více významy, nicméně je natolik zažitý, že není možno jej nahradit souborem názvů jednoznačnějších. Srov. rovněž výklad výše.

- pokud je intonační centrum umístěno jinde než na konci výpovědi, bývá silově i melodicky více zvýrazněné; tím je zřetelněji odlišeno od jiných částí promluvy a intonace je vnímána jako příznaková.

6.2 MELODICKÁ MODULACE

I když je intonace jev komplexní, pokládá se u ní za podstatnou změna výšky hlasu. Proto se větná intonace označuje i jako **modulace melodická**. Pod tento termín lze zahrnout i proměny hlasové výšky, které mají pro sdělování jen okrajový význam (říká se např., že účinný veřejný projev má být modulován silově i melodicky, tj. nemá být monotónní). V literatuře se mluví také o **větné melodii**, melodii vět (čemuž věnujeme příští výklad).

7. PARENTEZE /VSUVKA/

Průběh výšky hlasu je rovný (srov. dále). Hlas je hluboký, tempo rychlejší (srov. dále).

8. PŘESTÁVKY /PAUZY/: odmlky v řeči

8.1 Mají ***různé funkce***:

a) *fyziologickou*: umožňují *nabrání dechu*; pauzy *vdechové*.

b) *formulační*: umožňují mluvčímu, aby lépe formuloval své myšlenky, našel vhodné slovo, aby si mohl promyslit, co chce dále říkat apod.

c) *vytýkací*: např. se mluvčí se odmlčí na kratší nebo delší dobu před vytýkaným slovem nebo za ním: *Šel na houby a našel - houby*. /= Nenašel nic/; též „pauzy dramatické“.

d) *přízvukové*: přestávky jsou v těsné souvislosti se silou přízvuku (*čím tovanější je řeč, čím častější a delší jsou přestávky*); např. na otázku „*Kdepak máte pana Palivce, je už také doma*?“ „…místo odpovědi dala se Palivcová do pláče, a soustřeďujíc své neštěstí ve zvláštním přízvuku na každém slově, zasténala:“ *„Dali - mu - deset - let - před - tejdnem.“*

e) *formální*:

- …přestávkami různé délky se oddělují odstavce, věty, větná kóla, významové takty, vsuvky… od ostatní věty
- členy predikace jsou odděleny pauzou…
- přestávkami se udává míra samostatnosti věty, vsuvky a slova: *To je div, že nevyletěl. Div že nevyletěl*… (zvláště výrazné přestávky ve větách rozkazovacích; vypouštění přestávek má ráz zvláštní naléhavosti… ale jako kritérium: nespolehlivé.

8.2 ***typy pauz***:

a) ***absolutní*** (veškerá činnost mluvidel je zastavena): na konci mluveného projevu, mezi větnými celky a mezi větami souvětí

- mezi větami souvětí záleží na rychlosti a důraznosti přednesu, na délce vět souvětí aj.
- např. ve větném celku/výpovědi:

„Mnoho již bylo napsáno o psí věrnosti, ale nikdo snad ještě neřekl, že věrnost je zároveň rozkoš.“

- mohou se vyskytnout dvě absolutní pauzy, a to před *ale* + *že*
- může být jen pauza jediná (před *ale*)
- není nemožný ani přednes bez absolutních pauz vůbec (délka větného celku by však mohla působit potíže).

b) ***relativní*** (je tu jenom náznak pauzy absolutní): činnost mluvidel se úplně nepřerušuje, nýbrž jenom do jisté míry omezuje, přitlumuje.

Poznámka:

- vztah mezi zvukovou přestávkou a grafickým užitím čárky (tj. vztah interpunkční) je hodně volný
- nemusí být vždy čárka tam, kde je přestávka, a naopak: čárka musí být někdy tam, kde žádná přestávka není: *Náš Tomáš je větší než jeho spolužáci. Je větší, než jsem já.*